

ГЕОРГИ ДИМОВ

СИЛАТА НА ЖИЗНЕНАТА ПРАВДА

През последните години в националната ни литература се откриха писатели — и в лириката и в белетристиката — които изявяват свой оригинален стил при претворяването на жизнената правда. В напрегнатите си усилия да служат на своя народ, на великите хуманни идеи, на човешкото щастие, днешните ни писатели постепенно се домогват до завоевания, които обогатяват нашите знания за живота, доставят ни естетическа наслада. Към тези, които търсят да изразят по нов начин многообразието на живота, да намерят съответна форма за изява на своята творческа индивидуалност, е и Крум Григоров.

Той е от онова поколение български писатели, които израснаха като съзнателни граждани между двете световни войни и направиха първите си стъпки в литературата в края на третото и началото на четвъртото десетилетие на нашия век, за да разкрият дарованието си и се утвърдят като творци на художествени ценности в условията на народнодемократичната власт. Свидетели на две епохи, на агонията и рухването на стария свят и раждането на социализма, участници във величавата борба за осъществяване мечтите на най-светлите умове на човечеството, това поколение бе призвано да пресъздаде художествено неизбежната гибел на буржоазно-капиталистическата система и да възпее патоса и героиката на милионите, взели съдбата си в собствени ръце.

В усилията да служат с перото си на народа и на повелите на историческия момент, някои от писателите трябваше да преминат през немалки изпитания, да изживеят мъката на творчески търсения, докато намерят пътя, който извежда към пълноценното изкуство. За много от техните творби, които днес ни привличат с една или друга своя страна, неумолимият съдник — времето — ще има тепърва да каже думата си. Самият факт обаче, че днешният читател ги търси, за да се сроди с определени моменти от миналото и настоящето на народа, вече говори за жизнената сила на създаденото.

Крум Григоров е несъмнено от тези, които след Девети септември успяха да обогатят съвременната ни литература с оригинални художествени творби и то най-вече с последните си три повести. Тези творби са безспорно най-доброто, до което писателят се е домогнал.

Жизнената съдба на дългогодишния селски учител насочва творческия му поглед към средата, в която се е родил. Непосредното общуване с хората му дава възможност да претвори в образи и картини характерни страни на социалния и душевния им свят, да създаде вълнуващи страници за селския живот.

Още с първите си стъпки на литературната нива, с разказите, събрани в книгите „Границата“ (1939), „Бразди из чернозема“ (1940), Григоров проявява будно чувство към съдбата на отруденото селячество. Още тук е налице едно, макар и плахо проявено, критично отношение към буржоазния строй. Този критицизъм постепенно ще разширява обсега си.

След Девети септември сърцето на слабичкия, поприведен народен учител, което преди се е свивало от болка пред неволята на своите братя, бунтувало се е срещу житейските неправди, вдъхновявало се е от социалистическите идеи, затуптява в унисон с бурния кипеж на целия народ, ликува от народната победа. Една след друга се появяват книгите „Бойно кръщение“ (1945), „По нов път“ (1947), „Новодомци“ (1949), „Нашият дом“ (1950), „Председателят на селсъвета“ (1950), „Жътва“ (1952), „Игличево“ (1953) и др., които му спечелиха име на писател, решил да изобрази бързите преобразования в бита на нашата страна, промените в психиката и съзнанието на нашия селянин. Тези разкази и повести долавят вярно някои страни и моменти от бързо изменящата се действителност, изобразяват красотата на новото, което навлиза все по-дълбоко и по-нашироко в живота. В усилията си да изобрази новите процеси в нашето село, Григоров влагаше и граждански ентузиазъм и идейни дръзновения. Но въпреки редицата художествени сполуки, писателят не се извиси до възможностите на своя оригинален талант. Отделните верни догадки и правдиво доловените стълкновения, някои майсторски фиксирани моменти от обществения и семеен бит на хората — обърнали поглед към новото — съвсем не бяха достатъчни да се почувствува онази наситена с драматични конфликти атмосфера, която е характерна за първите десетилетия на народната власт. Наистина, не бяха малобройни читателите на Григоровите повести и разкази с тематика от съвременното село, немалко видяха отразени в тях свои мисли, чувства и терзания и все пак не достигаше онова, което придава на художествената творба непреходна идейно-естетическа значимост. Тяхната популярност идваше повече от новата тематика, от естетическите потребности на времето, отколкото от някои значителни художествени завоевания при претворяване на жизнената правда.

*

През 1954 г. по витрините на книжарниците се появи неголяма книга, на чиято корица бе изобразено бедно селско момче, с цървулки и бичкия през рамо, с торбичка в ръка, отправило се на далечен път. Тази повест, онадсловена „Моето детство“ привлече вниманието на читателя. За нея се заговори като за обнадяващо явление в съвременната литература. А когато през следните години излязоха книгите „Сред народа“ (1955) и „Раздолчани“ (1958) — продължение на първата повест, за „автобиографичната“ трилогия на Крум Григоров се заговори с интерес, писателят се откри на общия литературен фон и изяви своето свежо дарование.

Естествено е да се запитаме как съумя писателят, чието име вече стоеше под немалко белетристични творби, да спечели сега така спонтанно сърцата на много читатели? Къде се крие обаянието на тези три повести? Какви проблеми третират те? С какви средства си е послужил авторът, за да въздействува така непосредно на малки и големи? Трябва да кажем веднага, че силата на тези творби се крие в онази дълбока

жизнена правдивост, която струи от повествованието, в онова неразделно единство между разказано и изживяно, във верния идейно-художествен замисъл на автора, в характера на художествените обобщения. След упорити търсения писателят е налучкал пътя, намерил е формата, за да каже своето оригинално слово, да разкрие истини, дълбоко почувствувани и изстрадани, изживени със сърцето и ума. Поради това именно той успява да изяви свои черти при изобразяване на един свят — привличал вниманието на толкова художествени дарования в миналото и днес.

Крум Григоров се е обърнал към близкото минало, пълно с изпитания и надежди, взрял се е в личния си жизнен път, в онази действителност, която е познавал във всички детайли, в цялото ѝ многообразие, в нейната сурова реалност и светли перспективи, в тревожната мъка и радостни предчувствия на хората. И сега именно е проявил качества на по-проникновен наблюдател, който разказва и съди с верен усет. Днес, когато онова време на материална нищета и духовен мрак е безвъзвратно отминало, авторът е решил да разкаже на новите поколения за безпросветния живот на техните деди, бащи и майки, за изпитанията на техните по-възрастни братя. „Кой ли ще се намери, мислех си, да опише тоя див и суров живот? Хората трябва да знаят какви деца ражда моят роден край, какви добри селяни живеят в него. . . Но бирници и „кожари“, кметски наместници и стражари, джамбази в попски раса стягаха тоя народ, изсмукваха последните му сили“.

С тькова съзнание за дълг на писател и гражданин Крум Григоров ни разказва за суровата истина на живота в родния му край, за хората, с които е прекарал детските и младежките си години. На фона на своя жизнен път авторът — прототип на главния герой на повествованието — ни чертае богато нюансирана картина на българското село между двете световни войни. С интерес и трепет, с истинско вълнение ние следим съдбата на босоногого момченце Куне от бедното село Габрешевци, което преминава през тежки изпитания и лишения, за да го видим по-късно ентузиазирани народен учител, отдал се с любов да учи дрипавите и измършавели деца, да просветява съзнанието на потъналите в мизерия селяни, да подхранва надеждите им към мечтаното бъдеще.

Не може да се каже, че с тези си повести за някогашното село, авторът не служи на нашата съвременност. С цялото си светоусещане той е свързан с днешното, разказът за миналото ни насочва непрекъснато към настоящето, помага ни да разберем тенденциите на общественото развитие. Преживяното и виденото той пречупва през днешните си разбирания за социални и етични ценности, през своята душевност на гражданин и творец.

Григоров разказва откровено и сърдечно отделни моменти от своето детство, първите стъпки в учителското поприще, мислите и чувствата, терзанията и мечтите, изпълвали душата му, вълнували хората. За да осъществи идейно-художествения си замисъл, той не измисля специална фабула, не търси някаква заплетена интрига, а пише както си спомня, както изплуват образите, случките и сцените от семейната и учителската среда. Изживял лично участта на голяма част от героите си, писателят по своему разкрива техните образи, пресъздава истината за техния живот. С еднаква жизнена правдивост се описват и битът на хората, и външната обстановка, сред която се развива действието, и

природните картини, които ту хармонират, ту контрастират на социалната среда. И човешките типове, и природният ландшафт така са оживели в съзнанието на писателя, че той като че ли ги рисува от натура. Колко верни наблюдения, колко разнообразни преживявания, какво богатство от характери и образи, от природни описания, битови и обществени картини изплуват пред нас, когато четем трилогията на Крум Григоров. Авторската социална и етична оценка е умело вплетена в разказа. Острите социални проблеми са своеобразно пречупени през сивото повседневно на обикновените хора. И в най-напрегнати моменти писателят не издава своята вътрешна развълнуваност, не търси самоцелни ефекти, не изпада в словесно разточителство. Разказвачът умее цял да се слее с повседневния бит, да ни накара и ние да се вживеем в него. Една немолима житейска правда — с нейния трагизъм и суровост, с радостните проблясъци и трепетни надежди — ни тласка към размисъл за онази епоха.

Повествованието веднага ни пренася в определена географска среда, в типичната атмосфера на западните краища на нашата родина. То носи дълбокия отпечатък на регионалното, с неговото своеобразие в поминък и социални отношения, в бит, характер и външност на хората, в колорита на пейзажа. Зачитайки се в творбите, пред нас сякаш оживява онзи планински край със схлупените сламеи къщурки, с бедните нивици, с добродушните и изпити от мъка лица на хората, погълнати от вечна грижа за хляба, тръпнещи от страх пред бирника, стражаря, горския. Един своеобразен местен колорит отселява цялото повествование. Често обаче локалното звучене прераства в национално, етнографските описания не заглушават социалния патос. Живите описания на планини и хълмове, на реки и полета, на образи на селяни и селянки, на учители и учителки, нарисувани в ежедневието им бит, в социалните им тежнени, с горчивината на мъката и предчувствието на радостта, с човешките им трепети и граждански пориви — всичко идва да ни внуши истината за един малък свят, който носи чертите и на националното. От сърдечната изповед на автора се чувствува ароматът на родната земя, полъхът на планината, свежестта на селския пейзаж, красотата на чистите селски сърца. Макар социалните конфликти да са дадени като всекидневни житейски стълкновения, макар обсегът на пресъздавания жизнен материал да не надхвърля кръга на личните впечатления, на локалната атмосфера — съдържанието на повестите е много по-широко. Авторът е вникнал в социалната съдба на своите герои, правдиво разкрива класовите конфликти, с разнообразни тонове рисува обстановката, сред която кипят тези конфликти и по този начин ни кара да почувствуваме диханието на живота.

Още с началните страници на „Моето детство“ ние навлизаме в онази душна атмосфера на глад и нищета, на властнически произвол и грабителство, сред която се води по-нататъшното повествование.

Времето на Първата империалистическа война. Топовните гърмежи се чуват вече и в Габрешевци. Нова мобилизация на хора и добитък. Седемгодишният Куне, макар и да не разбира смисъла на всичко, което става, тръпне от уплаха. Неговата детска душа, бистрите му очи скоро помръкват. Нещастията следват едно след друго, гладът не дава мир на многолюдното семейство, войната зачерня много селски домове. Само с няколко наброски се внушава ужасът от войната, от жертвите на смъртта и глада, от трагизма на хората, техния сподавен ропот. „В къщи не ми се влизаше. Все плач, все ридания. В училище уж се поразсейвах малко,

но наблизно бяха гробищата и оттам долиташе виеното на жените. Вече имаше десетина вдовици от войната, които отреждаха мъжете си, оставили кости кой знай по кои чукари. . . А грижата за хляба не излизаше от главата ни. Дори и ние, децата, все това си мислехме. . .“ И зрителните картини, и душевното състояние на хората, и вълненията на самия разказвач — всичко ни кара да почувствуваме мъката, скопчила сърцата на селяните.

Ние следим с вълнение неумолимата съдба на главния герой, олицетворяващ участва на цяло поколение, на голяма част от трудовата ни интелигенция. Природната стихия отвлича и малкото останало, което бирникът още не е продал или селският чорбаджия отнел. Единственото спасение остава да се поеме пътят на гурбетчилъка. И когато с покрусено сърце малкият Куне тръгва на гурбет и едва излязъл от село пред погледа му се изпречва картина, която изпълва със сладостни предчувствия детската душа: нечия невидима ръка е издигнала на крайселските тополи червени знамена, които сякаш напомнят за приближаването на един друг свят. „Нещо радостно ме обзе. Не знаех какво става в душата ми, но тъмновинения цвят на знамената сякаш ме опиваше, те грееха на слънцето, бяха по-красиви от парчето, откъснало се от ризата ми, което също така се люлееше в гората, когато сякохме с дядо шума в Станчовица. Нещо близко, нещо мило изпълваше не само душата и сърцето ми, но и цялото ми същество“.

Различните случки и епизоди разнообразяват повествованието. Разказите за случило се в семейството или в селото, в училище или на нивата, макар да имат еднаква жизнена основа, звучат с многообразна емоционалност. Дори и в редките моменти на празнични настроения и откраднати радости, когато ракията, гъдулката, песните помагат да бъдат забравени всекидневните тегла, дори и тогава се чувствува полъхът на мъката, натрупана в сърцата на хората. Стремейки се да ни даде характерни моменти от някогашния живот чрез пресъздаване на обществената и битова атмосфера, писателят в редица случаи навлиза в духовния, нравствения, етичния свят на своите герои. Техните образи — кога бегло скицирани, кога по-плътно обрисувани — всякога ни привличат със своята жизненост, с онази реална осезаемост, която идва от дълбокото сродяване на писателя със спецификата на тогавашния живот. Григоров по своему поставя проблема за живота и съдбата на човека в буржоазното общество, на автобиографична, битова, регионална основа разгръща художествената си идея.

И ако в „Моето детство“ повествованието се движи най-вече в рамките на семейството и близките на главния герой, всичко е пречупено през детските очи на малкия Куне, то в „Сред народа“ и в „Раздолчани“ авторът се опитва да загребе по-нашироко от заобикалящата го действителност. Дадена е по-обхватна картина на обществения живот, на социалното разслоение, по-ярко е разкрит процесът на политическото съзряване на нашия селянин.

През топъл юнски ден завършилият педагогическото училище Куне се връща в родното си село, причакан с трепет и вътрешна радост от престарялата си майка. До изпълнения с радостни предчувствия младеж достига позната жетварска песен: „Откак си се, Яне, тука заселило, откак си се, Яне, тука зачернило“, която му напомня, че нищо не се е променило, че мъката продължава да души селските сърца. „Като че тая песен най-прилягаше на малките нивици с дребнокласестото жито,

на изровените от пороищата суходолини, на сиромашията, която душеше нашенци. Само Хайдушки камък стоеше гордо изправен и подмладил се от свежестта на тревата, от разлистената гора, променяше тъжната картина на селото“.

Колко нравствени сили и ентузиазъм е трябвало да прояви наче-ващият народен учител, за да не се пречупи волята му, когато се сблъсква с крещящите противоречия между онова, което е учил от дебелите педагогически книги и суровата селска действителност. С каква любов той обхожда къщите на затънтената Джурина махала, за да уве-щава обезверените и огрубели селяни да изпратят децата си на учи-лице, с какво себеотрицание се бори срещу посегателствата на разните селски дерибей, с колко такт спечелва сърцата на боязливите и поди-вели деца — прекрачили за първи път прага на училището. „Някои от първоотделенците ме гледаха като диви зверчета. Наметнали торбич-ките си през рамо, току вадеха оттам черен хляб и дъвчеха. Други се подмушваха, трети седяха смирено и следяха с очи всяко мое движение.“

Пред читателя се разкриват разнообразни картини от селския бит — първично суров и сърдечно затрогващ едновременно! Разказва се за политическата демагогия и изборните машинации, за издевателствата на кметове и чорбаджии, за спекулацията на депутати, а заедно с това и за постепенното осъзнаване на селяните, за все по-голямото обаяние на комунистическите идеи, за растящия бунт срещу настъпващия фа-шизъм. През падналия мрак на родната земя проникват все по-ярки животворни лъчи, които постепенно озаряват умовете и сърцата на хората.

Но изпитанията не стихват. От година на година фашистката власт затяга примката около шията на народа, народното негодувание расте, прогресивните сили започват да се обединяват. Втората световна война вече бушува. В родината ни нахлуват хитлеристките орди — посрещнати с презрение и ненавист от народа.

Загръщайки последната страница от трилогията на Крум Григоров, ние сякаш още искаме да продължи сърдечната, затрогваща изповед на писателя за видено, преживяно и почувствувано, за да узнаем за нови страни и моменти от онази тревожна епоха, когато човекът бе поставен на големи изпитания, когато силите на прогреса и светлината се бяха счепкали на живот и смърт с мракобесието и фашизма. Едно неизмеримо съчувствие към обикновения човек лъха от всяка страница на белетри-стичния разказ, с тревога и любов се разказва за онеправданите от обще-ствения ред люде, за осакатените от буржоазната власт души, за оза-рените от комунистическите идеи младежи. Дълбоко хуманистично зву-чене имат тези творби на Григоров. Жизнената правда не е дадена само в нейната моментна реалност, но и в нейната историческа перспективност. Без да има някакво особено драматично напрежение, без да се показват хората в някакви изключителни положения, в напрегнати търсения и развихрени страсти, чувствува се неумолимата житейска драма, която души и едновременно тласка напред, води към разведряване.

Сам писателят признава, че след като написал няколко разказа за миналия си живот, мислил да спре, но „образите напиреха у мене — както се казва, „мира не ми даваха“. Непреодолима сила го е тласкала към художествена изява на онова, което някога е било дълбоко изжи-вяно и изстрадано, което е влязло в цялото му светоусещане. През ця-лото време на повествованието авторът не може да се освободи от хип-

нозата на някога преживяното и ни го описва с всички детайли и нюанси, които оживяват пред нас тази отминала действителност.

Ние слушаме сърдечната изповед на бедното селско момче Куне, на младия учител от Джурина махала, Габрешевци и Раздолци. Той — главният герой — скромен и сърдечен, вътрешно развълнуван и дълбокочовечен присъствува на всяка страница на повествованието. Неговите неволи, скърби и радости, терзания и надежди, неговото гражданско израстване и идейно съзряване ние следим от седемгодишната му възраст. Читателят вижда как постепенно образът на Куне се обогатява с нови и нови черти, как все по-релефно се откроява неговата нравствена красота. И когато народният учител — бъдещият белетрист, уволнен от фашистката власт, е принуден отново да напусне родното си село, изпратен с любов от малки и големи, когато сълзите напират и гърлото съхне от мъка, едничката утеха той намира в съзнанието, „че скоро ще дойде друго време, когато моят роден край ще бъде свободен, ще изчезнат кождерите и кръвопийците“, когато „ще изчезнат караниците за преорана межда, за един ред пипер. . . По Хайдушки камък и Дълга чешма ще гърмят нови песни. От унинието и несподелената сиромашка мъка не ще остане и помен. . .“ Със затрогващо лирично обръщение прокуденият народен син призовава своя роден край да не свежда глава, защото скоро „ще повее друг вятър“ и тогава неговите родни братя ще могат да се радват свободно на природните красоти, на изгряващото слънце, на високите буки. „За всичката мъка, която си претеглил, ще трябва да дириш сметка. . . Като пролетните потоци, дето шуямт из балканските усои и помитат всичко пред себе си, така, мой роден край, ще заклокочи мъстта на народа, който ще очисти лихварите, фашистките кметове и полицаи. . . Ще светнеш чист и свеж, мой роден край, както е чиста и свежа утринната роса, що пада при ясни лунни нощи по крехките връхчета на младата трева, по листенцата на цветята. . .“

Не са много творбите в съвременната литература, в които така топло и непринудено да е изразена любовта към родния край. Тук няма никаква поза, никаква външна преднамереност, а всичко е изразено просто, чистосърдечно, с лирична топлина и с една непоколебима вяра в светлото бъдеще.

Колко тревожни и благородни мисли изпълват съзнанието на селския учител в бедната му стая в Раздолци през дългите зимни вечери. Долитащата отвън младежка песен го кара да си спомни за изминалия труден дът. „Докривяваше ми, че не съм живял младостта си както трябва. Все работа, все бъртене от седемгодишна възраст. Моето детство и юношеските ми години бяха преминали в немотия и вечна грижа за хляба“.

Ние виждаме главния герой от много страни, с идейните му и душевни терзания. Авторът не смее да говори на дълго за интимните си възмущения, а само от време на време вмъква някои моменти, които ни помагат да вникнем в душевността му. Неговият образ се разкрива най-вече в досега му с хората, при рисуване на тежката орис на селския човек на фона на общата социално-политическа атмосфера. Той води вътрешно интензивен живот, проявява сдържаност, която е характерна за българския селянин и зад която тупти голямо хуманно сърце. Неговата човешка и творческа индивидуалност се обективира в нарисуваните образи, в разказаните случки, в разкритите истини за селския човек. Той е въплътил в себе си характерни преживявания на човек от народа: мъката и радостта, негодуванието и възхищението, бодростта и

остроумието, жаждата към хубавото, вярата в социалистическия идеал. Ние навлизаме в неговия свят, общуваме с него, заживяваме с неговата житейска несрета, с хуманистичните му пориви, той ни става мил и скъп, както скъпи и мили са ни творбите на автора.

*

В съвременната ни литература няма друг белетрист, който по такъв своеобразен начин да ни разкрива истината за живота в онова време. Наистина авторът е нарекъл своите творби повести, но всъщност белетристичният разказ се развива в мемоарно-автобиографична основа, като често се доближава и до очерковото изображение.

В своеобразното преплитане на различни жанрове се крият достоинства и слабостите на разглежданите произведения на Крум Григоров. Да се сродиш с миналото посредством жизнената съдба на самия разказвач, да опознаеш хората, бита, нравите, да вникнеш в обществените отношения и социалните конфликти чрез лично преживяното и изстрадано от писателя е колкото интересно, толкова и поучително. Идеино-познавателната и естетическа значимост нараства от обстоятелството, че Григоров не излага безстрастно видено и преживяно — всичко е пречупено през неговата емоционална личност, сгряно от огъня на един неизмерим хуманистичен патос, от светоусещанто на писателя-комунист. Лични и народни страдания, мечти и дръзновения са вплетени в единно цяло. Разказаното стига непосредно до сърцето на читателя, въздейства му с значителна сила, възприема се с цялата душевност, защото идейността на творбата извира от дълбоката жизнена правда.

Умението да се подсказат сложните взаимоотношения между лична съдба и обществен живот дава възможност жизнената правда да бъде почувствувана от читателя по-осезателно като художествена правда, да стане тя по-всеобхватна и драматична, по-богата в идейно-познавателно и емоционално-действено отношение. Тук нашият писател несъмнено се е поучил от традициите на националната ни автобиографично-белетристична литература.

Разбира се, Крум Григоров не е имал намерение да пише мемоари, а да използва непосредно придобитото като документация за художествения разказ. И наистина чувства се как не на едно място авторът се стреми да прескочи границите на лично изживяното, да фабулира по-свободно, да вмести разказа на други лица, да използва силата и на въображението, — но всичко твърде съдържано, страхувайки се като че ли да не наруши документалният характер на повествованието. Това задържане на творческите полети на мисълта и въображението е попречило на автора да разгърне една по-широка епична картина на онази епоха, бликаща от остри социални конфликти и драматични житейски съдби. Някъде дори разказът взема очерков характер, преминава в хроника, което още повече стеснява обсега на повествованието. Без да подценяваме очерковата форма на изложение, очевидно не чрез нея Крум Григоров е искал да осъществи идейно-художествения си замисъл. Белетристичното повествование, в основата на което лежат действителни факти и събития, не се отъждествява с очерка. Макар че и при двата литературни жанра жизнената правда се изобразява чрез художествени образи, характери, картини, допълнени обикновено от творческото въображение на автора, съгласно изискванията на реалистичния метод, при белетристичното повествование обобщението, заострянето, типизирането на отделни черти и на цели явления са естествени и наложителни

в много по-голяма мяра. По думите на Горки художествената литература не се подчинява на отделния факт. В едно явление тя изобразява цял ред сходни явления. „Художествената правда се създава така, както пчелата създава меда: от всички цветове пчелата взема по малко, но взема най-нужното“ (М. Горки, Собр. соч., т. 25, стр. 145). За да се превърне в художествена, жизнената правда минава през творческата личност на писателя. И ако наистина притежава художествено дарование, той обогатява даденото от живота, за да стане то естетически възприемаемо, убедително и действено. Непосредното познаване на изобразяваната действителност, на жизнените явления е само първа, макар и най-важната стъпка, към идейното осмисляне и естетическо усвояване на света. Социалистическо-реалистическата идейност се постига чрез навлизане в социалния, психологическия, в нравствения мир на героя чрез мислите, чувствата, които се пробуждат у нас от допира с неговия индивидуален свят. Щом писателят пише белетристично произведение, той не се ограничава с изобразяването на конкретен човек, а създава обобщен образ, в който са възплътени черти и тенденции, разкриващи съдържанието на епохата, нейните исторически особености. Художникът социалистически реалист, черпейки нашироко от реалния живот, подхранвайки таланта си непосредно от живителните сокове на обективната действителност, дава определена идейна, философска, емоционална насоченост на жизнения материал. Големият писател винаги умее да подчини този материал на идейния си замисъл, да изведе от него трайни истини, да посочи исторически обусловени закономерности. Крум Григоров е доловил специфичните изисквания на белетристичния разказ, осъзнал е законите при претворяване на жизнения материал в художествени ценности. И все пак, четейки повестите, човек чувства, че писателят, увлечен в богатите си непосредни впечатления, като че ли се ограничава да възпроизвежда онова, което е видял и изживял, като че ли се възпира да направи по-решителна крачка, да възсъздаде живота в неговото многообразие, за да zazвучи жизнената правда с всичките акорди на голямата художествена правда. Макар и с епически характер, автобиографичните рамки сякаш са стеснили белетристичния размах на автора и на места разказът преминава в хроника — особено в третата книга. Читателят чувства, че някои епизоди не са стоплени от пламъка на авторовото любящо сърце и редица свежи, оригинално скицирани образи така неусетно изчезват, както са се и появили. Логично би било да се очаква, че с разширяване обсега на повествованието ще расте и белетристичното майсторство, жизнената правда ще намери възплъщение в многообразни и ярки индивидуалности. Желанието да даде по-разгърната картина на обществения живот, да подскаже за засилващата се борба на прогресивните сили, да ни загатне за разложението на буржоазните власти в навечерието на Втората световна война не се увенчава със същия художествен успех, с какъвто авторът ни говори за всекидневния селски бит, за мъката и радостта на обикновения селянин, за личните си размисли и терзания. Трагично искрената изповед, която ни пленява и вълнува, когато засяга обществено политическите събития особено в третата част, като че ли постепенно губи от присъщата ѝ непосредна топлина и лиризм.

Героите на Григоров се явяват пред нас най-често напълно завършени, още от първите им думи ние разбираме кои са положителни и кои отрицателни. Като че ли грижата на писателя е да ни покаже из-

веднъж хората в тяхната определена същност, такива каквито ни се явяват в определени моменти, а не да ги остави с течение на разказа те да се разкрият в цялата си сложност и противоречивост. А очевидно налице са били условия да бъдат възсъздадени образите на хората в по-голяма пълнота, да се покаже както класовата им определеност и отношението им към обществения ред, така и идейните им търсения и етичните им възгледи, личните им настроения и чувства. Белетристичният жанр позволява най-добре да бъде претворена историческата правда в правда на човешките отношения и характери.

Крум Григоров е проявил усет за мярка при подбора на многообразния жизнен материал, при систематизирането на богатите си непосредни наблюдения. Макар разказът да следва жизнения път на автора, той е съумял да намери необходимото за случая съотношение между лично изживяно и обществено значимо, да разнообрази повествованието с различни форми на отношение и оценка на действителността, с различни по емоционално звучене картини и епизоди. При все това обаче той би могъл да положи повече усилия, за да изгради по-стройна композиция, да спой органически отделните моменти, случки, наблюдения. Умело намерената композиция спомага да се види същественото, да се разбере по-дълбоко закономерното. Акцентуването върху подробностите, въвеждането на дребни епизоди, на случайни лица се оправдава само тогава, когато всичко това води към разкриване на общото, на типичното, към посочване на перспективите — нещо, присъщо на всяко истинско произведение на социалистическия реализъм. Очевидно авторът няма възможност да вмести всичко видено и преживяно, а това налага той да прояви тънък усет за подбор на онова, което спомага да се види по-пълно истината, което разкрива нови страни, обогатява нашите познания за тогавашния човек, тласка ни към нови естетически изживявания. Придържането към хронологията на виденото е тласнало писателя към някои отклонения, към повторения, което накърнява художественото въздействие. Не винаги разказаните случки и епизоди водят към по-пълна характеристика на героите. Отделните части на повествованието се свързват единствено чрез присъствието на главния герой и много от тях представяват завършено цяло. Не случайно някои части бяха обнародвани като отделни разкази в периодичния печат.

Разбира се, и в избрания от писателя своеобразен литературен жанр той е успял да изобрази много страни от външния и вътрешния свят на тогавашните хора, да ни подсказе същността и тенденциите на тогавашната действителност. И ако е вярна мисълта, че своеобразието на всяка творческа индивидуалност се изявява най-пълно в определени жанрове, то несъмнено К. Григоров в този именно жанр е сполучил в най-пълна мяра. Затова и тези три повести определят облика му като писател на нашето време, носещ оригинални, неповторими свои белези, изявил свой индивидуален стил.

★

Селската несрета в буржоазното общество, с всичките ѝ спътници, е била предмет на художествено претворяване у редица писатели в миналото, както и у наши съвременници. И Елин Пелин, и Церковски, и Влайков, и Страшимиров, и Йовков, и Караславов, и Ст. Даскалов и редица други са обогатили литературата ни с ценни творби с тематика

от селския живот. Очевидно Крум Григоров е имал на какво да се опре, от къде да се поучи. Но тази богата литературна традиция крие и опасност да не се надхвърли кръга на вече казаното, да се повторят известни неща. Зачитайки се в повестите на Крум Григоров, овладява ни трепетно чувство пред мисълта — ще може ли писателят да се съревновава с тези художници на селския бит, ще може ли да ни поднесе нови страни от този минал безвъзратно в историята свят, да ни каже ново слово, неизречено досега!

Жизненият материал, личното и общественото, исторически значимото и всекидневното, трагичното и комичното в действителността, в чувствата и мислите на хората при всеки истински писател получават своеобразна трактовка — характерна за мисловния, етичния, емоционалния строй на художника. Оттук и неговото неизмеримо значение при претворяване на историческата правда в художествени ценности. Индивидуалното своеобразие е именно, което разграничава писателите при разработването на социалните и етичните проблеми, на „проклетите“ въпроси на времето. Всеки от тях разкрива нови черти, прониква в нови глъбини на общественото и духовното съдържание на епохата, с което ни увлича и вълнува.

Колкото навлизаме в повествованието, нашата тревога намалява. Крум Григоров наистина извлича някои нови проблеми от селския живот, дава по-особено звучене на социалните конфликти, посочва интересни страни от психиката на нашия селянин. Авторът говори за миналото с ясна перспектива за бъдещето, изобразява съдбата на определен човек в зависимост от съдбата на целия народ. Рисувайки социалната картина, той не се ограничава със съчувствието на писателите критически реалисти към потиснатите и онеправданите, а подсказва и за процеса на формиране на ново съзнание, което в революционната борба вижда пътя към бъдещето. Крум Григоров проявява активно идейно-естетическо отношение към изобразяваната действителност, слива се цял в нея и затова се домогва до правдиво художествено изображение.

Той е преживял по своему нерадостната съдба на селянина в буржоазното общество, разкрива нейната трагичност, обладан от жертвостовност в името на народното добруване. Затова, като се зачетем в творбите на писателя, ние неволно се пренасяме в онова време, в онази безпросветна среда, спомваме си за нашите родни села, заживяваме с мъките и терзанията на отрудените селяни.

Своеобразието на К. Григоров при изобразяване на селската действителност в сравнение с художниците от миналото е не само от идейно-методологическо естество, не се изчерпва само с посочване и утвърждаване на революционни тенденции на епохата. То идва и от специфичните форми и похвати на художественото превъплъщаване, от самсбитния патос на писателя, от неговия художествен замисъл. Тук и обективното и субективното са взаимно проникнати и по своеобразен начин се разкрива идейният и нравствен свят на героите.

Писателят социалистически реалист не се ограничава само да покаже как социалните условия формират характера и миогледа на хората, а разкрива как човек изменя тези условия, как израства идейно и нравствено в борбата за подобряване на живота. Той рисува живота не статично, а в неговото революционно изменение. През неговия поглед действителността се представя не само като извор на събития, факти, характери, а като непрекъснат процес на остри стълкновения между старото

и новото, в която борба израстват хора с ново идейно, нравствено, естетическо светоусещане.

Както чистосърдечно и просто говори за собствените си неволи и терзания, със същата откровеност авторът предава и тревогите, теженията на своите любими герои, на които животът е отнел и най-малката радост. Като че ли и сега чуваме хълцанията на изгладнелите деца. Седмица вече откак в многолюдното семейство на малкия Куне няма ни грам брашно. „По празния брашненик препускаха сиви плъхове. . . Всички бяхме обхванати от една и съща тревожна мисъл: хляб, хляб отгде ще намерим“. Със сълзи на очи, с тънките си гласчета децата непрестанно повтарят: „— Мамо, хляб!“ Те жадно протягат ръце към гърнето с недоварения качамак, за да утолят глада, макар и само за няколко часа.

Оригинално и внушително е изобразена грижата за хляба — вечна спътница на невръстни и старци. Тя изпълва цялото им съзнание, определя всичките им постъпки. Трябва човек да е преживял непосредно мъката, за да разбере ужаса, който изпитва бедното семейство, когато реквизират едничкото останало добиче — последна опора да се изкара коравия хляб. „Ние, децата, онемяхме, жените се развикаха, мама удари на плач, а баба, клекнала на прага, кълне та се къса“.

Каква трагедия лъха от описанието на живота в Джурина махала: мизерия, нищета, духовен мрак.

Особен интерес писателят проявява към жизнената драма на селянина. Разкривайки ни я просто и непринудено, той ни тласка към дълбоки етични и философски изводи за живота и съдбата на човека в буржоазното общество. И социално трагичното, и нравствено поквареното, и етично прекрасното, и човешки възвишеното са почувствувани и изявени по особен начин, със специфичните тонове на Григоровата художествена палитра. Писателят рисува своите герои с една интимност, която скъсява разстоянието между читателя, кара ни да се сродим по-непосредно с бита и душевността на тези хора, да ги възприемем като близки и се вживеем в тяхната съдба. Той носи дълбоко в сърцето си мъката на селския човек, аромата на селския пейзаж. С голяма обич, с разнообразни тонове се рисува картината на село с тъмните и светли краски, с естествените преливания на тоновете и багрите. Но в тази колоритна плетеница срещаме образи и картини, които макар и да ни грабват в момента, не се задържат в съзнанието ни, защото не всякога са ярко очертани и индивидуализирани.

Топлотата, емоционалността, националният полъх на белетристичния разказ идват и от живото чувство, което проявява авторът към природата. Колкото непосредно сме почувствували социалната атмосфера от онова време, толкова близки, осезаеми са ни станали местата, където е раснал и живял разказвачът, природната обстановка, сред която страдат и се трудят, радват се и мечтаят бедните селяни.

Да нахвърли контурите на външните обстановки, да скицира съответна природна картина, да загатне за багрите на родния пейзаж — е характерен похват на белетриста К. Григоров. Преди да заговори за социалния бит, той ни дава възможност да почувствуваме полъха, багрите, аромата, красотата и суровостта на външния декор. Разказвачът непрекъснато общува с природата, гледа на нея като на жива твар, описва я в многообразните ѝ цветове, улавя нейното дихание, нейната красота и неумолимост през различните годишни времена. Влюбен в хората, Григоров не

по-малко обича и природата. И радост и тъга, и очарование и копнеж са вплетени в природните описания, в пейзажа на родния край. „Летните вечери са тихи, небето е чисто като огледало. Да приседнеш край портичката, както правят нашенци след тежкия уморителен труд, да се поизпънеш на пейката и поведеш разговор за жътвата и вършитбата, за новия кметски наместник и горския, след това да махнеш с ръка и се загледаш в звездното небе: Хайдушки камък и сънната гора те карат да бъдеш по-юначен и решителен. А потрепването на звездите, лекото шумолене на листата, бледожълтата луна ти навяват нежна песен и почваш да си тананикаш. . . Откъм треклянското корито повява прохладен ветреца. Замирихва на отвеяна плява от вършитбата, на зрели круши, каргии, на банкери сливи от бусарската градина, на тръпчиво възки-села букова шума край Златаново бачище. Без да искаш повдигаш глава, вдишваш по-дълбоко. . .“ Родната земя с нейните китни гори и студени реки, с нивите и градините органически се вплитат с живота, страданията и преживяванията на селските хора. И пейзажът е използван, за да се изразят психологически състояния, за да се подскажат социалните проблеми на времето. Григоров проявява вярно чувство в разкриване на неразривното единство между природата и живота на селския човек.

След като ни нахвърля багрите на пъстроцветната пролетна картина в родното си село, когато природата благоухае от толкова различни цветя, когато навсякъде се чува безгрижната песен на горските певци, а душата на човек се изпълва с трепетни радости, писателят заключава: „Такава красива пролет и все пак тя е най-тревожното годишно време по нашия край. Кое подгонва мъжете още пред Младенци от наше село? Кой ги хваща за ръцете и ги кара да напускат домовете и семействата си? Немотията и липсата на хляб. . .“ И зиме и лете, и пролет и есен селският човек е сред природата, без да може да се радва на нейната красота, без да може да спре нейната стихия.

Най-често авторът рисува природата, за да изрази свои чувства, настроения и размисли. И тук се разкрива тънката поетическа чувствителност на писателя, умението му да се слива със заобикалящата го действителност. Едва пристигнал в Раздолци, още първата сутрин авторът долавя специфичното в пейзажа на това софийско село и ни го щрихира в осезаема релефност.

В картините на околния пейзаж, на природната обстановка, сред която работят и живеят хората, сред която и сам разказвачът се движи, са проецирани социални отношения, човешки тревоги и размисли и по такъв начин ние по-добре чувствуваме човешката душевност. И природата у Крум Григоров има свой живот — тя е ту весела, лирична и величава, ту сурова, сърдита и зла. Авторът вижда и отразява нейните превъплъщения, използва ги, за да уплътни картината на социалния живот, за да ни подскаже някои страни от душевността на селянина.

Колкото е лиричен, когато рисува прелестните пейзажи, толкова писателят е сдържано силен, вътрешно драматичен, когато описва смъртната уплаха на селяните, безсилни да спрат настъпващата природна стихия. В моменти като че ли и природата остава бездушна към теглото на бедните селяни, нейните стихии доунищожават онова, което още не е продадено от бирника. С голяма раздвиженост е описана страшната градушка, която отвлича градинката и козата — последна опора на бедното семейство на Куне. „Около мен се стъмни и силни светкавици проблясваха в очите ми. Страшния гръм ме сепваше, ала аз тичах, пре-

хвърлях храсти и долчинки, скачах през слокове, докато стигна у дома. . . Небето и земята се бяха слели, сякаш нещо вреши издълбоко и идваше насам. . . Градушката биеше безмилостно по главите ни, по ръцете — навсякъде. Братчето ми не изтрая, заплака и хукна към стряхата. Ние с мама още се държахме. Изведнъж се събори цялата подпорна стена на шосето, дигна се висока вълна мътна вода и като някакъв звяр погълна всичко пред себе си и се юрна надолу. Мама започна да вие и да пляска ръце, аз я дърпах за пояса и я помъкнах нагоре. Тя риташе с крака, махаше с ръце и крещеше, ала колкото и близо да беше до мене, не разбирах нищо от думите ѝ. Гласът ѝ се заглушаваше от рева на суходолината и гъргоренето на търкалящите се скали. Дорде се хване за най-горната слива, ето че ябълката се откърти, завъртя се в кръг, блъсна се в отсрещния бряг и отплава. Мама трепереше, дърпаше се и сочеше с ръка водата. Може би искаше и тя да се хвърли в стихииите и да свърши своя нерадостен живот. . . Ала в тоя миг нещо се пропука, разтърси се под краката ни и надолу зина страшна пропаст. Един грамаден къс земя се откърти заедно с дърветата, чу се жалното врякане на козата и всичко това се преметна, обърна се, разрони се на малки късове и водната стихия го помете. . . От нашето стопанство не остана и помен, нито едно дръвче, нито зеленинка, нито козата ни, нито дори земя, наша собствена земя, където да стъпваме свободно. . .“ Тези редове говорят, че Крум Григоров умее да вплита в един рисунък социалната трагедия и природната стихия, да изобразява селската трагедия от различни страни.

Авторовата палитра се обогатява с множество цветове, когато рисува родния пейзаж. Тук още с по-голяма сила ни завладява топлотата на тона, свежестта на багрите, непритворната интимност, сърдечния лиризм. Природните картини, стоплени от авторовата душевност, ни навеждат на различни размисли за всекидневието на селския човек.

*

Цялото повествование е проникнато от един дълбок трагизъм, но трагизъм, който не води до сантименталност, до сълзливост. В увлекателния разказ сякаш е изплакана мъката на бедния трудов народ. Но от тази мъка се раждат и бунтът срещу злото и прозрението в бъдещето.

Привидната обективистичност на разказа не може да ни заблуди: авторът подбира от потока спомени и впечатления, акцентува на едни, подсилва, сгъстява боите на други — съобразно идейно-естетическия си замисъл. Всичко е стоплено от едно непосредно изживяване, обагрено от един своеобразен, непринудено сдържан патос: и социалните отношения, и подробностите на бита, и красотите на пейзажа, и интонациите на речта. Да си спомним например колко непосредно и с вътрешна развълнуваност е даден момент от жетвата на чичо Славчовата нива, как умело са скицирани образите на селски девойки, на струна Дона, колко лаконично се загатва за разговорите, за закачките, шегите и вълненията на младежите. Чрез умело вместиения спомен авторът подсказва за остроумието на хората от народа, остроумие, родено от нищетата и мъката. Естествено, незабелязано са съчетани социалното и битовото, класовото с националното, индивидуалната реч с народния език.

Чрез няколко реплики или малък епизод, чрез отделни щрихи от външността К. Григоров умее да ни подсказва за интересни страни от

социалния и духовен живот на човека. Героите или се разкриват чрез собствените си постъпки и действия, или пък авторът си служи с пряката характеристика, като ни поднася страни и моменти от биографията им, от външния им портрет, а в нередки случаи се използва и преразказът. Но никога писателят не изчерпва характеристиката на героя, оставя читателя да допълни, да размишлява, да доразвива онова, което е само загатнато или логично произтича от идейно-емоционалната насоченост на разказа. Лаконичните характеристики се допълват от твърде богатия текст на разказа. Писателят е силен в предметно-нагледното описание, по-рядко се впуска в проблемното, идейно-психологическото изобразяване на действителността. Но дори и тогава, когато авторът се увлича в разказване на несъществени факти и епизоди, на битови сцени, вниманието ни е привлечено от сравнително емоционалната свежест на разказа, от лиризма на изображението, от топлите багри на пейзажа.

За да нарисова социалната картина на епохата, авторът взема най-обикновени хора при още по-обикновени обстоятелства. Някои биха го упрекнали, че се спира на твърде делнични неща, че не рисува исторически събития, големи личности, изключителни драми. Но нали голямата литература ни говори, че материалът сам по себе си не определя художествената значимост на творбата. Истинският творец умее зад дребното, делничното да види голямото, закономерното, във всекидневния бит да разкрие драматичното, епичното.

Характеристиката на героя се простира обикновено в рамките на случката или се допълва от преразказа на автора. Писателят се спира по-често на външните черти на героя, щрихира портрета му, като по този начин ни разкрива социалната му същност или черти от вътрешния му свят. В това отношение Григоров е твърде последователен и като че ли не търси различни похвати, за да изобрази многообразието от характери. При все това богатите му жизнени впечатления и тънка наблюдателност са му позволили да изобрази множество индивидуализирани образи, да ни даде верни портрети на цяла редица селски хора. Със сурова правдивост, топлота и проникновение са изобразени например близките на главния герой. С вяръност са доловени детайлите във външен образ, в чувства, мисли, език на толкова много селяни и селянки от Габрешевци, Джурина махала, Раздолци и т. н. Изобразявайки своите герои във всекидневния им бит, в семейна обстановка, погълнати от труд, на събор или на сватба, авторът е скицирал колоритни типове, възплъщаващи типични черти на епохата. Да си спомним например образа на бабата на Куне — строга, делова, изпълнена с любов към всички, опора на голямото семейство; или майката — измъчена и съсухрена, погълната във вечни грижи за децата си, понася с рядък стоицизъм сиромашката неволя, изпълнена с доброта и пожертвувателност. Дори и в моментите, когато сърцето ѝ блика от радост, тя е все така сдържана, углъбена, тръпнеща от страх да не помръкне радостта ѝ. А дядо Заре, стрина Евгѐна, чичо Стойне, бай Мате, баба Христена, Борис, Драган, Гана Клисурката, семейството на бате Стоичко, на бедната ученичка Василка, така Цена и толкова други обикновени люде — всички те не ни ли разкриват образа на отрудения български селянин — преследван вечно от немотия, добродушен в своята простота, духовно умъдрен. Писателят не се надсмива над тяхната наивност, над дребните им страсти, старе се да ги разбере и в тревогите, и в радостите им, посреща ги с добродушна усмивка, с дълбоко състрадание. Чувствува се една непритворна любов на раз-

назвача към тези онеправдани от съдбата люде — жертва на обществения строй. Неизмеримата любов на автора обаче не му пречи да види и отрицателните черти у селските хора, техните суеверия, суровите им нрави, пораженията, нанесени от сиромашията. За да подсказе и тези страни у своите герои, писателят намира съответен тон и чрез него вече ни внушава своето отношение, произнася своята писъда. Тези хора ни въздействуват не само с личната си участ, но и с онова, което ни внушават за обществената атмосфера, за съдбата на народа. Авторът ги изобразява релефно, осезаемо и с физическия им портрет, и с обществения им бит; ние ги чувствуваме като живи хора, с които непрекъснато общуваме, чиято съдба ни тревожи и вълнува. И трагичното и комичното у тях авторът вижда по свой начин, изразява го от аспекта на своето светосещане. В трагичното битие са доловени нравствената красота и благородството. Не ни ли говори за многобагреността на селската душа например образът на Гана Клисурката! Тя цяла настръхва, готова е да разкъса всеки, който посегне към парчето ѝ земя, като орлица брани вески стрък от своята нива, жестоко се кара с близки и комшии. Тази същата жена виждаме душевно преобразена, проявяваща неподозирана душевна красота, когато изпраца уволнения учител. Тук авторът наистина е доловил сложна душена противоречивост, светлините и сенките в психиката на героинята. Или пък да си спомним образа на дядо Никола — колко типични черти възплъщава той от характера на българския селянин — запазил винаги критическо отношение към буржоазните политически партии, създал си своя философия, остроумен и находчив, с весел нрав и неподкупна душа. Чрез тези образи писателят и утвърждава, и разобличава.

Вечните изпитания и грижи, гладът и мизерията са съсухрили лицата, смалили са телата, изсушили са душите на хората. „От сиромашията, от немотията някои се бяха така озверили, че бяха готови и живота ти да вземат за една стъпка място. Друго време трябва да дойде, мислех си, когато хората ще са нахранени, ще са облечени, близките и съседите ще живеят като братя — заключава селският учител, гледайки тъжната картина наоколо. В тези думи на автора сякаш са възплътени исконните възжеления на отрудените селяни, които никога не се примиряват със социалните бедствия. Дълбок хуманистичен патос лъха от тези страници на повествованието, хуманизъм, който не води до резигнация и примирение, а до постепенно осъзнаване необходимостта от настъпването на „нови времена“.

Следвайки жизнената правда, Крум Григоров ни представя селския човек и от други страни — в онези редки моменти, когато той като че ли збравя теглото си и изживява дълбоко радостта. Празничните начеевания при сватба, на седянки или вечеринки, приготовленията за традиционния селски събор, песните по време на жетва или през дългите зимни вечери, когато се проявява селската жизнерадост, в нейната сърдечност и пленителност, са предадени свежо, с истинско вживяване. Селските нрави — колкото примитивни и сурови, толкова задушежни и затрогващи — ни пренасят в една типично наша атмосфера. Колко колоритно са дадени моменти от сватбата на пристаналата умна и красива ученичка Ванка или веселието у баба Трена, когато гуслата на Арсо циганина, менчето с ракия, песните, шегите карат всички да се пренесат като че ли в един друг свят. Веселието и смеха са дадени все така непо-средно, както труда и мъката. Народните песни сякаш изпълват с нов

живот измъчениите селски сърца, сякаш одухотворяват изпитите и бледи лица, техните души затрептяват в унисон с епично величавите, романтично героичните, затрогващи мелодии. Сам авторът се пренася в света на песента, дълбоко изживява нейната красота. Читателят чувства колко сложна е човешката душа, колко всеобхватна е тя, колко неведоми са пътищата към нейното опознаване. Не можеш да не се развълнуваш от душевното богатство на тези измъчени хора, които таят такава красота — потисната или похабена от материалната нищета.

С колко разнообразни вълнения и сладостни трепети се очаква съборът в Трекляно. Малки и големи излизат с най-новите си премени, сърцата на всички са изпълнени с радост, срещат се близки и познати, моми и ергени. „Песни, викове, закачки ехтяха в цялата долина. Като че ли ставаше нещо необикновено тия два-три дни, като че грижите и сиромашията се забравиха. . .“. Трябва човек да е присъствувал на селски събор, за да почувствува колко вярно са схванати багрите и тоновете, стихийната красота на селското веселие. Авторът не е пропуснал да ни даде и сърдечната среща на прогресивните селяни и младежи. Дружно подетата революционна песен проехтява из цялата долина. „Запахме всички. Гората ечеше, сякаш нарочно листата не потрепваха, за да чуят тая необикновена песен. Аз протегнах шия, гласът ми се сля с гласа на тия бедни и измъчени хора, на жилавите, обрулени от ветровете младежи. Сякаш не се намирах на земята, а хвърчах, както съм хвърчал в най-хубавите си сънища“ — изповядва главният герой.

В рисуването на селския бит писателят не стига до самоцелен битовизъм, той създава необходимата атмосфера, за да се разкрият хората от различни страни, за да се почувствува специфичната душевност на разните селски прослойки. Битовите особености на селяка не се дават само в най-ярките им проявления, те се извяват в действията и езика, в начина на виждане и изживяване на героите. Спокойно епичният тон получава ту лирична, ту хумористична, ту изобличителна обогрениост.

Към социалните проблеми на времето, към селската душевност ни насочва и външният портрет на Григоровите герои. Някои от портретите на изобразените селяни изпъкват пред нас като че ли са изписани с четката на талантлив живописец — така вярно са схванати детайлите и в облекло, и във физически черти, в израза на лицата, в мимиките и т. н. Очевидно тук не е необходим прекия психологически анализ, за да разберем вътрешния свят на тези хора. Съобразно жанра, индивидуалния стил на писателя могат да бъдат използвани разнообразни средства и форми, които да въвеждат читателя към душевността на героя. Понякога са достатъчни един жест, една щриха от външния образ, една реплика, за да почувствуваме психиката на човека. Най-често обаче К. Григоровата детайлизация на външния образ е насочена да разкрие социалното положение на героя. Сполучливите разговори и реплики свидетелствуват за уменията на писателя да води разказа в диалогична форма. Очевидно той би могъл да използва по-широко тази форма; множеството разсъждения и мисли, изказани пряко от автора, биха могли да бъдат дадени във формата на непосреден диалог между героите — които така естествено умеят да споделят и мъките и радостите си, терзанията и надеждите си. Понякога авторът не оставя героите да се разкрият чрез собствените си постъпки и разговори — типични похвати на белетристичния разказ, а прибегва до пряката характеристика, което нередко довежда до публицистичност.

Григоров търси да постигне единство между жизнено съдържание, удожествена форма и изразни средства. Опрял се здраво на живота при подбора на белетристичния материал, все от народната реч той черпи изразните средства, похватите на изобразяване. И в това отношение проявява усет да намери подходящи изрази, най-изразителните словосъчетания и типичната за средата образност на мисълта, като често прибегва към богатствата на фолклора, на народната реч. Сам писателят признава, че понякога дълго време търси, за да намери най-подходящата дума, та да изрази точно мисълта, да загатне за атмосферата, за колорита, за специфичното в образите на рисуваните хора. Редицата словообразувания, специфичният оттенък, своеобразната интонация на някои думи от общонародния говор, уместното използване на характерни диалектични форми спомагат да се почувствува по-пълно духът на епохата, да се види и локалното и общонародното, да се изобрази селският човек от този край по-цялостно и всеобхватно.

Повестите на Крум Григоров нямат епичната широта на големите удожествени композиции. Писателят като че ли не смее да замахне с многоголям размах четката, а се ограничава главно да нахвърли контурите на малки картини, да нанесе светлините и сенките, в конкретния епизод да разкаже за мъката и радостта на селянина, за грозното и хубавото, за трагичното и смешното. И ние виждаме как от тези малки ескизи изпъкват живото във всичката му суровост, изпъкват образи на хора — изпили до дъно чашата на мъката и страданието, състарени и умъдрени от теглото. В това отношение Крум Григоров се доближава в известен смисъл до Елин Пелин, без да е успял, разбира се, да даде онази многообразност на пейзажа, широката гама от чувства и преживявания, от трепети и тревоги, каквито притежават героите от разказите и повестите на големия белетрист. И героите на Григоров са най-обикновени хора от народа; потънали в дребните грижи на всекидневието, жестоко онеправдани от живота. Горест и мъка стягат техните сърца, гняв и проклетие се надигат в душите им. Те са чужди на възлението на Йовковите селяни — примирени с теглото, самовглъбени, мамени от идеята за нравствено съвършенство, устремени към нещо недостигаемо, трагично безпомощни в своите копнежи. Твърде много се различават те и от П. Ю. Тодоровите самотници, които живеят чужди сред своите, както и от Влайковите герои — обърнали взор към патриархалното минало, подхранвани от сладостни илюзии.

Авторът на автобиографичната трилогия изобразява селския човек напълно земен, с доброто и лошото у него, с неговите природни добродетели и пороци, със суровите му нрави, с пораженията, които капитализмът е нанесъл над душата му. Селянинът на Григоров не приема злото като пратено „от бога“, не се осамотява с мъката си, а кипи от омраза, когато отнемат плодовете от непосилния му труд, мечтае да дойде отново „дядо Иван“ и като в Русия да изгони всякакви царе и господари, „да премахне сиромашията и да направи хората по-човечни“. Една неотслабваща вяра изпълва душите и на мнозина стари хора, които са изживели патоса на националното ни освобождение и гледат на руския народ като на опора и надежда. „— Ех— казваше дядо, — де го дядо Иван да се разметне по нашата земя, да пришпори коня, да размаха сабята, та един да не остане от нашите управници. Хубаво ни освободиха хората от поганците, но защо ни оставиха на такива управници. Всеки ден данъци, всеки ден да ти дрънкат котлетата бирниците. . .“

Селянинът умее просто и трогателно да изрази мъката си, както и ненавистта си към угнетителите. Той все по-ясно съзнава, че повече така не може да се живее и постепенно налучква пътя на мечтаното бъдеще. Въпреки всички беди, той проявява една несломима жизненост. Тази жизненост подхранва естествен бунт, който отначало все още се таи в душата, или се излива в клетви и закани, за да се изрази по-късно в ярки демонстрации — организирани най-вече от младото поколение. Зад всекидневните грижи и изпитания се чувствуват живата и будна мисъл на селския човек, неговите идейно-политически прозрения, растящата революционна енергия.

Би следвало обаче Крум Григоров да използва различни форми на индивидуализиране и типизиране, които несъмнено предлага автобиографично-белетристичното повествование, за да извае по-цялостно образите на такива прекрасни хора от народните низини, които населяват и трите повести и които ни пленяват със своята добродушност и откровеност, със своята нравствена красота. Очевидно сдържаността на белетриста да ни даде повече черти от вътрешния свят на хората не може да бъде оправдана. Макар и мнозинството от героите на К. Григоров да не могат да манифестират по-богат душевен живот, изкуството на писателя се състои именно в това — да надзърне дълбоко в душевните недра и сред многото руда да открие бисерните зърна, каквито несъмнено се намират у такива чисти хора. А не на едно място писателят е показал умение към по-пълна психологическа характеристика. Доста богато нюансирани са например преживяванията на главния герой. А нима неговите връстници и колеги, будната селска младеж, героичните ремсисти или онези отрудени хора, които са научени от суровия живот инстинктивно да чувствуват причините на обществени и лични неволи — нима всички те не са способни на по-интензивен вътрешен размисъл, на по-дълбоки изживявания, на смели полети на мисълта и чувствата! Трябва и в най-обикновените хора и действия да се виждат вълненията и тревогите на духа, изправен срещу рутината и неправдата. Още Гогол сочеше, че колкото човек е по-обикновен, толкова повече на художника е необходимо да разкрие необикновеното у него. Големият творец прониква не само в социалния и идеен свят на хората, но се издига и до едно углъбено естетико-психологическо разбиране на човека. Нали неувяхващата сила на големите реалисти от XIX век идва именно от проникновението, с което те са изобразили вътрешния свят на своите герои! И в рамките на избрания от Григоров жанр може да се отиде по-нататък в психологическата характеристика на героите, да се надхвърли даденото от първообразите. Дори и тогава, когато прототипът е достатъчно богат като индивидуалност, и тогава белетристичният герой предполага намесата на творческата инвенция на писателя. Макар целта на автора да е била не толкова да извайва характери, да разкрива психологически състояния, колкото да нарисува предметно-нагледна картина на старото село, да посочи влиянието на обществените отношения, на политическите нрави върху човека, все пак художественият материал дава възможност за по-проникновено вглеждане в душевния свят на хората. Читателят иска да види образа в неговата жизнена пълнота.

Сам К. Григоров в статията си „За творческо вживяване на писателя“ (в. „Литературен фронт“, 1954, бр. 46) признава, че когато сяда да пише, винаги има пред очи живи хора, които е срещал, с които е разговарял, но прототипът добивал нова форма в изображението му, обра-

ът вземал по нещо и от другите подобни на прототипа хора. „Колкото повече се слива образът с прототипа, който имам предвид, и едновременно е и нов, различава се, толкова произведението излиза по-сполучливо, по-хубаво“. Ако тези правдиви мисли бяха последователно следвани в практиката му на белетрист, ако бе преодоляна прекомерната лаконичност при разкриване на идейно-нравствената красота на обикновените селски люде, на будната прогресивна младеж, за която се загатва в третата част на трилогията, несъмнено ярките образи в повестите биха били по-многобройни. Очевидно писателят, въпреки значителните успехи, все още има да догонва оная висота, която стои пред идейния му поглед, в идеала му на творец.

*

Писателят-реалист, който черпи материал от времето на буржоазното господство, неминуемо става изобличител на социалните неправди и противоречия. Цяла галерия образи на различни властици — от кмета до депутата — с техните волни и неволни помощници идват да уплътнят мрачната картина на онова трагично време. Стражари, горски, бирници, кметове, попове, общински съветници, чорбаджии, кръчмари, всевъзможни крепители на властта, всеки по своему издевателствува над народа. Техните образи — неповторими в своето скудоумие, в неизмеримата им алчност, душевна тъпота и безскрупулност са разкрити със същата непосредност и правдивост. Макар и за тях да се разказва със същия спокоен тон, читателят чувства суровата присъда, която авторът произнася над тези крепители на прогнилия буржоазен строй. Ето ги: страшилището за малки и големи Пую Зелника, стражарят Милан Суровичин, хитрият кметски наместник Денко Рашков, търговецът Боян Ломнишки, оскотелият и самонадеян до глупост общински съветник Кочо Петракин, попа-джамбазин Синджирко, безскрупулният депутат Пуйчински и още много и много други. Писателят е вникнал в същността на тези социални типове, със сръчност разкрива някои типични техни индивидуални и класови черти. Привидното равнодушие на белетриста е подплатено с иронично съжаление и изобличение.

С развитието на повествованието изникват все нови и нови герои — впили се като кърлежи в народната снага: кръчмарят Цилю, разюзданият Анко мелничаря, всевластният чорбаджия Велин Бялото куче, представителите на „надпартийната“ власт кметът Данчев и докторът Патев, лумпенизираният младеж Тако и т. н. Дълбоки опустошения е нанесла обществената поквара у много селски люде. В жалки играчки на властта са се превърнали хора като касапина Тончо Батин, съветника Кочо Петракин, запасаният подофицер Сокол Жотин, учителят Пандурски и други — духовно развратени и осакатени. С голям усет е изобразено и комичното и трагичното у тези хора, неспособни да почувствуват собственото си падение. Скицирани са в моменти, когато привидно комичното им положение разкрива трагичната им участ. В разкриването на тия вътрешно противоречиви състояния авторът изявява свои оригинални черти на белетрист. Да си спомним например с какво вникване в човешката психика са описани исконните възжелания на Мадо Мигенин, на Сокол Жотин и др. Вечният недоимък, духовната ограниченост са озлобили хората, отровили са съзнанието им, за да изплуват на повърхността техните първични инстинкти. С какво животинско настървение например Стамен Въртоглавото куче брани всеки клас на нивата си, с каква собственическа страст Никола — чичото на Куне,

разсича единствения котел на парчета, за да вземе своя дял! Често авторът си служи с контрастното описание, за да изпъкнат противоречията в съзнанието и душата на селския човек. Безкрайно влюбен в хората от народа, той не ги идеализира, не скрива тъмните петна в техния бит, суеверията и предразсъдъците, които са ударили печат на цялото им светоусещане. Но заедно с това той не оставя отрицателните страни да затъмнят образа на тези добродушни хора, да сломят духовната им мощ.

Често контрастът се използва като похват, за да се покажат не само социалните противоречия, класовото разслоение на село, но и да се даде сложността на човешката психика, многообразието на преживяванията и терзанията на героите. Не един епизод, не една сцена и описание потвърждават умението на Крум Григоров да си служи с този художествен похват, който позволява да се постигне по-голяма реалистичност на изображението, да се засили патосът на утвърждаването и на изобличението.

В жизнения си път авторът е имал възможност да се сблъска с различни представители на омерзеното буржоазно общество и сега се старае да ни ги рисува с техните типични черти, за да изпъкнат пред нас гнилите устои, на които се е крепяла капиталистическата система. Властта е развратила тези хора, те грабят и издевателствуват, демагогствуват и издайничат. В това общество могат да живеят добре само хора като Велин Бялото куче, който с ненаситна алчност трупа имоти, ден и нощ бди, за да опази богатствата си и свършва най-мизерно, като куче, дори и земята, над която е треперил цял живот, не приема трупа му. Собственическата страст у стария раздолчанин ни напомня твърде много алчността на Елин Пелиновия Божан или на Караславовия Юрталан. Лакомията за повече земя, за по-големи богатства е покварила душата на тези хора, направила ги е зли, мнителни, убила е човешкото у тях. За да обрисова този селски чорбаджия, авторът вплита трогателния разказ на добродушния, прегърбен, изсушен от мъката дядо Светльо — ограбен още на младини от Велин Бялото куче. По такъв начин са характеризирани и двата образа — диаметрално противоположни като социални типове и по нравствения си и човешки облик. Този похват на косвена характеристика — чрез преразказ, авторът широко използва и ние имаме възможност да се запознаем с миналото на героя, да почувствуваме по-добре и неговата индивидуалност.

Чрез пряка и косвена характеристика писателят изобразява типични черти на този селски чорбаджия — верен представител на цялото съсловие. Образът му се откроява със значителна релефност и ще остане в литературата ни като олицетворение на разрушителната сила на частно-собственическата стихия.

В повестите на Григоров няма много представители на чорбаджийското съсловие. Неговите отрицателни герои са в повечето случаи лумпенизирани, покварени от властта селяни, които при други условия биха запазили своите селски добродетели. С голямо умение авторът ни разкрива тяхното падение, духовната им опустошеност. Тук той използва черти и от външния им портрет, и от речта им, от цялото им светоусещане. По такъв начин писателят продължава традициите на реалистичната литература, уплътнява картината на буржоазното общество с нови образи — осакатени нравствено и мисловно от капитализма. Изобразявайки един опошлен свят, писателят ни тласка към размисъл

за величието и падението, за хубавото и грозното у човека. Белетристичният разказ ни внушава по особен начин големия двубой, който се води между класовите сили на село. Зад личните тревоги и несгоди се долавя тътенът на разгарящата се класова борба.

Нашето угнетение от тази нерадостна картина расте, като виждаме, че дори и много от онези, които са призвани да работят за просветляване съзнанието на народа, са потънали в еснафско благодушие, лишени са от по-високи пориви, превърнали са се в жалки играчки на властниците. Разказът за „подвизи“ и „просветителски“ похвати на такива учители като Пандурски, бай Иван, Драгомир, Данка, инспекторът Янев и други ни насочва към тъжна размисъл за разрушителните сили на буржоазното общество.

Забавните случки и комични сцени, с които е изпъстрено повествованието, не са самоцелни, а форма да се почувствува пулсът на всекидневието, художествен похват, за да се подсказже многообразието на живота. И възмущение и съжаление извикват тези похабени от обществения ред хора — неспособни да заживеят с по-високи идеали. Нерядко се използват средствата на хумористичното изображение, за да се изваят образите на някои герои. Макар авторът да се шегува и с положителните си герои, хумористичното му жило е насочено главно към селските властници. И ако в първия случай хуморът е безобиден, добродушен, то във втория неговата саркастична сила се чувствува особено силно. Да си спомним например как са нарисувани външните образи, как са изобразени „духовните“ идеали на представителите на черковната власт — поп Синджирко, поп Мишинко или на депутата Пуйчински, на мелничаря Анко и т. н. Вярното изобразяване е съчетано със сурова присъда над пошлата действителност. И тази присъда идва не само от преките съждения на героите, но и от цялото светосещане на автора, от начина, по който са предадени социалните явления, от политическите и етични изводи, които естествено се налагат от разказа.

Въпреки душната атмосфера, в която ни въвеждат повестите на Крум Григоров, от тях не лъха безизходност и песимизъм — характерни за някои писатели-реалисти от миналото, които изобразяват селския живот. Напротив, през цялото време на епично спокойното повествование, авторът ни подсказва ту пряко, ту косвено за дълбоките социални конфликти, които зреят, за постепенното класоосъзнаване на народните низини, за засилване активността на прогресивните сили. И тук писателят следва избрания път — разказва за случки и епизоди, загатва за размисли и блянове, които говорят за другата страна на онова пълно с изпитания и надежди време. Постепенно, но неотклонно съзнанието на огрубелите и смазани духовно селяни просветва, започва процес на идейно-политическо възраждане. В жизнения и идеен път на главния герой ние виждаме един типичен процес на политическото съзряване през 30-те години. Бедното селско момче, изпитало мъката на своите отрудени братя, постепенно проглежда и подобно на толкова негови връстници намира естествено своето място в комунистическата партия.

Макар и твърде епизодично, повествованието ни разкрива пътя на идейното формиране на тогавашното младо поколение; читалището, кооперацията стават средища на будната младеж, школа за ремсистите — „жилави, както са жилави дрянските жегли, твърди, както са твърди скалите на Хайдушки камък, които устояват на всички бури и стихии“.

Авторът е поискал да скицира някои образи на комунисти и ремсисти, но твърде лаконично, непълно. Очевидно и Аско, и Веско Митрин и Миле Колев, и образите на някои прогресивни селски девойки, за които така умело се загатва, — както за външността им, така и за идейните им търсения и възбуждения — можеха да бъдат по-плътни изваяния. Трябвало е да се вдъхне повече живот у тези хора, да се дадат някои моменти от душевното им състояние и от идейното им развитие. Картината на епохата би станала по-плътна, ако бяха по-ясно изобразени революционните тенденции на времето, ако непосредствеността при изобразяване на селския бит бе спазена и при очертаване настъплението на прогресивните сили, които в края на третото десетилетие наистина бяха във възход. Очевидно в повестта „Раздолчани“ би трябвало да се акцентува повече върху надигането на революционните сили, върху антифашистката съпротива — което е толкова характерно за навечерието на Втората световна война. Тук жизнената правда не е обхваната в нейната пълнота, а това, естествено, накърнява идейно-художественото въздействие на творбата. За белетристичното произведение не е наложителна фактичестката достоверност — събитията да се описват така, както са станали в дадено село или в даден момент. Тук историческото проникновение, творческото въображение, писателската инвенция следва да бъдат използвани в съответна мяра, за да имаме истинска художествена творба.

★

И със социалния си патос, и с многобагреността на бита, и с аромата на природния пейзаж, и с непосредствения си лиризм, с цялата си идейно-естетическа, нравствена атмосфера повестите на Крум Григоров имат своеобразен национален колорит. Писателят е успял така да се сроди с изобразяваната среда, че ни разкрива нейната конкретно-историческа и национална същност.

Националното звучение не се проявява само във формата, но и в съдържанието, в идейно-художествения замисъл на автора. Без да пропуска чувства и мисли, идеи и тенденции с общочовешки характер, Крум Григоров ни дава и онова своеобразие в бита и психиката, което отличава селянина от този край от добруджанеца и тракиеца, от мизицеца или родопчанина. Националното звучение на повествованието се е получило, защото в центъра е поставен човекът с неговите неволи и радости, мисли и стремежи, защото географската среда, природата, сред която живее и работи този селски човек, е нарисувана във всичките ѝ багри. Това национално звучение ни завладява със своята непосредственост. Писателят носи със себе си дъха на родната земя, шепота на горите, ромона на реките, багрите на пролетта и есента. Специфичният аромат на народната песен, с която е закърмен селянинът, сякаш е преминал в белетристичния разказ. Особеният национален колорит е характерна черта на разглежданите повести и с тези си страни те също привличат днешния читател. Ние виждаме и явления и тенденции, характерни за онова време, които са вярно доловени от автора, благодарение на правилните му идейно-естетически позиции.

Жизнената правда — видена и отразена от различни страни — основа на най-добрите творби на националната ни литература. И ако писателите-реалисти от миналото са се извисявали до значителни висоти, защото са доловили и разкрили характерни страни на буржоазния строй, то художниците социалистически реалисти отиват по-нататък в цялостното обхващане на живота, в претворяването на жизнената правда в художествена правда. Разбира се, тази крачка не би била така решителна и плодотворна, ако писателите, възприели за свое кредо социалистическо-реалистическия метод, не се опираха на реалистично наследство от миналото. Днес за съвременната ни литература жизнената правда в нейното историческо своеобразие и конкретна неповторимост е върховна цел, основен критерий за идейно-художествена значимост. От това до колко отделният творец е успял да се сроди по-пълно и непосредно с живота, зависи и обаянието, което ще имат неговите произведения над читателя. Затова именно върховна цел на нашето социалистическо съвремие е — да се опознае миналата и сегашна действителност в цялото ѝ многообразие, в непресекваща борба между старото и новото, между отмиращото и раждащото се. Днешните ни писатели, изхождайки от еднакви идейно-методологически позиции, следвайки гласа на своята гражданска и писателска съвест по различен начин, с различни средства и форми пресъздават образа на човека — в непрестанния му устрем към социално благоденствие и човешко щастие. Тук те имат пълната свобода да посягат към една или друга епоха, към една или друга страна на нашата съвременност, да използват различни форми и жанрове съобразно своя творчески натюрел, за да изявят художествените си дарования. От далечното историческо минало до днешните пълни с напрежение и величие дни, от лиричния стих до епичната поема, от късия разказ до широката художествена композиция, всичките междинни видове и жанрове могат да бъдат използвани, за да се служи на естетически потребности на днешната епоха. Всеки писател има своя образна индивидуалност, различен духовен строй, натрупал е собствен жизнен опит и знания за определени страни от живота, по различен начин той възприема и реагира — оттук и специфичната форма, по която той изразява своите граждански терзания и художествени дръзновения. Художествената оригиналност се състои именно в намиране на свой път, който води към най-пълно разбиране и изобразяване на живота. Писателят Крум Григоров е намерил една от тези многообразни форми, за да разкрие оригиналното си дарование, да изяви истини с трайно идейно-естетическо значение. Въпреки че не са лишени от редица художествени слабости, повестите „Моето детство“, „Сред народа“, „Раздолчани“ се открояват на общия фон на съвременната ни литература и със своето жанрово своеобразие и с непосредното изобразяване на суровата истина на живота.

Те нагледно показват, че основата на всяко художествено завосвание е дълбокото, непосредно опознаване на изобразяваната действителност. Колкото по-дълбоко писателят съумее да проникне в живота, с колкото по-голямо проникновение се вживее в бита, в психиката на хората, колкото по-правдиво разкрие социалните и идейно-психологически конфликти — толкова по-значими ще бъдат неговите творби. Тук се крие основната предпоставка да може писателят да изяви своето

художествено дарование, да ни дари произведения с трайно идейно-естетическо значение.

А нима нашата съвременност не е далеч по-динамична, не е изпълнена с много по-драматични конфликти, с по-голямо напрежение на умовете и на волите на хората, отколкото онази действителност, намерила отражение в трилогията на Григоров! Нима писателят не носи в себе си същото дарование, не се вълнува все така искрено за съдбата на днешните хора, не гори от радост, когато пред погледа му се осъществява онава, за което така страстно е мечтал в младежките си години! А защо тогава именно повестите, изобразяващи една отминала епоха, развълнуваха така дълбоко читателя и оставиха трайни дири в съвременната ни литература? Отговорът може да бъде само един. И той се крие в обаятелната сила на жизнената правда, която авторът дълбоко е изживял и почувствувал, доловил е в нейната реална същност и перспективност, вярно е претворил в художествени образи и картини. Затова ние днес сме в правото си да искаме от Крум Григоров да опознае все така непосредно и всестранно и днешната съвременност, да се сроди все така дълбоко с бита и духовния свят на днешните хора, за да може с безспорния си художествен талант да ни дари творби, отразяващи днешното велико време, творби, наситени със същата топлина, искреност и емоционалност, написани с майсторството на вече зрял художник.